

Sibirya Türklerinin Sözlü Geleneğinde Destan

TL 4068 Kuzey-Doğu Sibirya Türk Halk Edebiyatı

Prof.Dr. Gülsüm Killi Yılmaz

Sibiryaya Türklerinin sözlü geleneğinde destan türü oldukęa zengindir. Bu tür Saha Türklerinde *oloñxo*, Tuva Türklerinde *maadırlıg tool*, Hakas Türklerinde *alıptığ nımax*, Şor Türklerinde *alıptıg nıbak*, Altay Türklerinde ise *kay ęręk ęręk* olarak adlandırılır. Sibiryaya Türklerinin tamamında manzum türler arasında sayılmaktadır. Güney Sibiryaya Türklerinin tamamında bir müzik aleti eşliğinde anlatılırken Saha Türklerinde bir müzik âleti kullanılmaz.

Hakas Türklerinin Sözlü Geleneğinde Destan Türü

Hakas halkının yüzlerce yıllık tarihi, manevi kültürü, halk bilgeliği, psikolojisi ve dünya görüşünün

yansıdığı Hakas sözlü edebiyatında en yaygın olan türlerden biri kahramanlık destanlarıdır (*alıptığ*

nımax). Hakasların 300'den fazla destanı olduğu

bilinmektedir. Bunların her biri birkaç yüzden on

binlerce dizeye kadar ulaşan çeşitli hacimlerdedir. Bu

destanların büyük bir kısmı Hakas Bilimsel Araştırma

Enstitüsü çalışanları tarafından kaydedilmiştir ve

elyazmaları fondunda korunmaktadır. Hakasların

atalarının tarihini anlatan bu destanlar folklorist V. Y.

Maynogaşeva'nın da dediği gibi "Hayatın,

mücadelenin, şiir sanatının ansiklopedisidir".

Hakas destanlarının konusu:

Hakas destanlarında iyi ile kötünün mücadelesi, kahramanların yaşantısı ve türlü maceralarının öyküleri anlatılır. Canavarlarla mücadele, kahramanın evliliği, aile ve akrabalık ilişkileri, istilacılarla (canavar, istilacı han, aşağı dünyadan varlıklar gibi) mücadele Hakas destanlarının temel konularıdır. Destanın ortaya çıktığı döneme göre mücadelenin kime karşı ve ne uğruna yapıldığı değişmektedir.

En eski Hakas destanlarında orta dünyada yaşayan insanlar ile aşağı dünyada yaşayan yaratıklar arasındaki mücadele ve kahramanın evliliği söz konusu iken (Örneğin Altın Çağa, Xara Xusxun destanları), halk için önemli ve yüksek amaçlar uğruna mücadelesinin anlatıldığı destanlar daha geç döneme aittir. VI-XIII. Yüzyıllar arasında Moğol hareketine karşı yurdu düşmandan koruma, halkı esaretten kurtarmak için verilen mücadeleleri anlatan destanlar ortaya çıkmıştır. Bu tür destanlara çaalığ nımax da denmektedir.

Diğer Güney Sibiry Türklerinde olduğu gibi Hakaslarda da destan türü birbirinden bağımsız anlatılar biçiminde varlığını sürdüren büyük bir çeşitlilik gösterir. Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi birkaç merkezi kahraman etrafında dönen olayların anlatıldığı destan varyantları biçiminde değildir.

Hakas destanlarında birbirinden farklı yüzlerce destan kahramanı bulunur. Aynı kahraman bir destanda olumlu özellikler taşıyan başkahraman iken, başka bir detanda olumsuz özellikler taşıyabilir ya da ikinci dereceden bir kahraman olarak ortaya çıkabilir.

Örneğin Xan Mirgen destanında destanın başkahramanı Xan Mirgen olumlu iken, Alıp Soyan ve Ay Xuucın destanlarında ikinci dereceden kahramandır. Aynı adlı kahramanın birkaç destanda ortaya çıkması, bu destanların birbirinin varyantı olduğunu göstermez.

Destanın Yapısı:

Sibirya'da yaşayan Türk ve Moğol topluluklarının destanlarının incelenmesi destanların yapısının belirli kurallara göre olduğunu göstermiştir. Destanlarda anlatıcının ezbere bildiği «tipik yer» ya da «genel yer»lerin (loci communes) arasını anlatı anında yarattığı «geçiş yerleri» ile doldurur ve birbirine bağlar. Sibirya destanlarındaki tipik yerler bir tür anlatı şeması oluşturur.

Hakas Destanlarında Yer ve Zaman:

Olayların başladığı yer ak denizin kıyısı ya da karlı yüksek dağların eteği (“*ax talayniñ xazında, ax tasxılniñ altında*”), ya da Hanım Dağ silsilesinin bulunduğu, Hanım Denizi’nin suyunun aktığı (“*Sinnañ pözik Xanım sın*” , “*Tigirneñ tiñ çalbaxtığ, Xanım talay suğ*”), dokuz köşeli Kızıl Kaya’nın (*toğıs xırlığ Xızıl Xaya*) bulunduğu kumlu bozkırın uzandığı (*Xumniğ çazı*) yerdir. Yüksek karlı dağların tepelerinden çağlayarak akan nehirler ovaları 60-70 kez dolaşarak akmaktadır, ya da *Ak Yazı*’yı baştan başa geçmektedir. Sık ağaçların salındığı, içinde türlü yabani hayvanların oynadığı taygalardır. Destanlar tipik Hakasya, uçsuz bucaksız gibi görünen taygaları, gözün görmeye yetişmediği içinden nehirlerin çok sayıda kollarıyla geçtiği ovaları, yalçın kayaları ile tipik Hakasya manzaralarını gözler önüne sermektedir aslında. Hakas halkının ülkelerinin doğal güzellikleri karşısındaki coşkusu, hayranlığı, doğaya karşı koruyucu tavrı tabiat tasvirlerine de yansır. Ayrıca destanda olaylar insanların yaşadığı yeryüzü ile (*künnig çir*) ile kötü ruhların yaşadığı (*üzüt çiri*) gibi yerin değişik katmanlarında geçer.

Olayların başladığı zaman genellikle madenlerin kaynayıp, taşıp katılaştığı, yer yüzünün oluşmaya başladığı zamandır. Bu zaman *alındağı tölññ soonda/ amdığı tölññ alında* yani “önceki neslin sonrasında, şimdiki neslin öncesinde” bir zamandır.

Destanda anlatı zamanı baş kahramanın ömrü ya da aktif olduğu dönem ile sınırlıdır(Çobanoğlu 2001: 124). Bununla birlikte destan üç kuşağın öyküsünü içine alabilir. Ancak üç kuşağı.

Kahramanlar:

- Hakas destanlarında çok sayıda temel ve yardımcı kahraman buluruz. Destanda sadece kahramanın değil, kahramanın çocuklarının ve torunlarının da başından geçen maceralar anlatılır. Ancak, Hakas geleneklerine göre destancı üç kuşaktan ötesine geçmemelidir.
- Destanın kahramanı erkek de kadın da olabilir. Hakas destanlarının önemli bir bölümünde kadın kahramanların yurtlarının ve halklarının koruyucusu, savunucusu olarak ön plana çıkması, Hakas destanlarını kadın kahramanın genellikle daha geri planda bulunduğu Türk dünyasının diğer üyelerinin destanlarından ayırır. Altın Sabax, Altın Arığ, Ay Xuucin, Ay Arığ, Xızıl Tülgü Alıp Xıs destanlarında olumlu baş kadın kahraman destana da adını vermiştir. Ungvitskaya'ya göre bu destanlar aile ve toplumda anaerkil düzenin hâkim olduğu dönemlere aittir. Destanlarda kadının ön planda bulunuşu destanın eskiliğini gösteren bir unsur olarak kabul edilmiştir.

- Eski toplum düzeninin değişmeye başladığı döneme ait destanlarda başkahraman erkektir, kadın kahraman ise ikinci dereceden kahraman olarak bulunur. Örneğın *Albıncı*, *Xan Kıçegey*, *Aydolay* gibi destanlarda bu tip, ikinci derece kadın kahramanlar bulunmaktadır. Daha eski destanlarda kadın başkahraman, bahadır iken daha geç destanlarda erkek başkahramana akıl, öğüt veren, koruyan ablası, annesi türünden rollerle karşımıza çıkar. Toplumun ataerkilleştiğı döneme ait destanlarda ise kadınlar, ancak kahramanın ailesinin bir üyesi olarak bulunur. Ne toplumun ne de ailenin yönetiminde söz sahibidir. Oldukça pasiftir, sadece güzelliğı ile tanımlanır.
- Kahramanların bir kısmı ya olağanüstü bir biçimde dünyaya gelmiştir ya da insan olmayan bir ata söz konusudur. Örneğın Altın Arığ(Altın Arığ destanı), Ax Çibek Arığ (Ax Çibek Arığ destanı), Xan Sabax (Altın Taycı destanı) kayadan doğmuştur. Ay Xuucın'ın babası ise kısraktır (Ay-Xuucın destanı).

- Şor, Altay, Tuva gibi diğer Sibiryalı Türk halklarında olduğu gibi Hakasların da destanlarında kahramanların hangi millettten olduğu üzerinde durulmaz. Ne kahramanların ne yardımcı kahramanların ne de düşmanlarının somut olarak hangi millettten olduğu genellikle belli değildir ve destanlarda millet adına nadiren rastlanır.
- En eski destanlarda kahraman *xan* (han) ya da *pig* (bey) değil, sadece alp, bahadır (Alıp Soyın, Kün Tönis). Ungvitskaya'ya göre bu dönem destanlarının kahramanları genetik olarak daha sonra ortaya çıkan soyların atasına gider. Maynogaşeva'ya göre, toplumun zaman içinde katmanlara ayrışması ve yönetici-teba karşıtlığının ortaya çıkması ile *xalıx-çon* (halk kitlesi), *il-çon* (boy, halk), *arğa-çon* (emekçi halk), *albat-çon* (vergiye bağlanmış olan halk) gibi ikilemelerle ifade edilen halk figürü ortaya çıkmıştır (Maynogaşeva 1988: 495).

- Kahramanların davranışları yüksek bir ahlakın ürünüdür. Kahramanlar sadece güçlü olmakla kalmaz, halklarının acısına duyarlı, cesur insanlardır. Kahramanlar özelliklerinin bütün ayrıntıları ile anlatıldığı destanlarda kahramanlar ne kadar olumlu olsalar da gerçek dünyada olduğu gibi onlarında bir takım zayıflıkları olabilmektedir. Örneğin *Altın Taycı* içki içmeyi ve eğlenmeyi sever, sıkça sorumluluklarını ihmal eder. *Altın Çüs* hayat dolu bir kahramandır. İçki içmeyi sever, ancak hiçbir zaman kendini kaybetmez; çabuk öfkelenir, ancak kin tutmaz. Albıncı destanındaki *Xulatay* cesur bir savaşçıdır, ancak övünmeyi ve içmeyi sever, iradesi zayıftır, çabuk etki altına girer. Sık sık *Üzüüt Arığ*'ın etkisine girer.

- Kahramanlık destanlarındaki kahraman genellikle alıp (bahadır), mirgen (keskin nişancı), möke (yiğit/güçlü)'dir. Bunların isimlerine şu sıfatlar eklenir: ay (ay), altın (altın), xartığa (atmaca). Sonuçta kahraman şöyle bir birleşik ad almış olur: "Aya, altına ya da atmacaya benzeyen keskin nişancı" anlamında: Ay Mirgen, Altın Mirgen ya da Xartığa Mirgen. Ya da kahraman şöyle adlar da alabilir: Altın Çüs (Altın Surat), Altın Xus (Altın Kuş), Albıncı (Vergi Ödeyen), Altın Tiin (Altın Sincap) ve Soyan, Aydolay gibi özel isimler. Kadın kahramanın adında saflık ve temizliği ifade eden bir unvan olarak arığ (arı, saf, temiz), güzelliğini vurgulayan abaxay (güzel, alımlı) gibi epitetler sıkça kullanılır: Altın Arığ, Abahay Pahta gibi.

- At her zaman yarı göçebe hayvan yetiştiricisi olan Hakasların geleneksel hayatının merkezinde olmuştur. Destanlarda da kahramanların atlarının ayrıntılı tasviri dikkati çeker. Atların her türlü özelliği, renk tonu vb. belirtilir. Kahramanın adının önünde daima atının özellikleri sıralanır. Örneğin: *ax oy attiğ Aydolay* “açık sarı atlı Aydolay”, *xara xulattiğ Xulağay* (koyu kula atlı Hulağay). Doğrudan kahramanı çocukluğundan itibaren koruyan, yardımcı olan, öğüt veren atların konu edildiği destanlar da vardır.
- Kahramanlar mücadelelerinde yalnız değildir. Hemen her anlatıda onların mücadele arkadaşlıklarını bulmak mümkündür: Albıncı ile Tun Xara, Altın Çüs ile Alıp Möke, Xulatay ile Ay Mirgen gibi.
- Cadılar (xuu-xat), canavarlar (çelbigen), kötü ruhlar (üzüt), insan gibi konuşan, düşünen hayvanlar, şeytanlar (ayna), İrlık Xan (Aşağı dünyanın hükümdarı) masalsi destan dünyasının olumsuz şahıs kadrosunu oluşturur (Maynogaşeva 1988: 496-497).

Biçim Özellikleri:

- Biçim özelliklerine gelince, sözlü kültürde düşüncenin dengeli tekrarlar, ritim, ünlü-ünsüz uyumu gibi özelliklerle beslenmesi düşüncüyü akılda kalıcı tutar. Ayrıca müzik eşliğinde icra edilmesi ile zamana karşı daha dayanıklı ve hatırlanabilir hale gelir (Ong 1993: 49-50). Hakas kahramanlık destanlarının en önemli özelliklerinden biri de şiir biçiminde olmasıdır.
- Genellikle *xomus* ya da *çatxan* adı verilen müzik aleti eşliğinde icra edilir. Melodisi diğer şarkılı türlere göre daha ritmiktir. Destanın nazım şeklinde oluşu onun ayırıcı özelliklerinden biri olsa da destancı destanın kısa içeriğini anlatarak söyleyebilir. Ancak destanın asıl metni şiir şeklinde kalır. Nitekim bugüne kadar yayınlanmış olan destan metinlerinin hemen hepsi de tamamen şiir biçimindedir (Ungvitskaya & Maynogaşeva 1972: 42). Oldukça hacimli olan destan metinleri 10000-15000 dizeye kadar ulaşabilir (Butanayev 1998: 259).

Hakas halk edebiyatı türlerinin ölçüsü olan hece ölçüsü şiirsel bir tür olan destan türünde de geçerli ise de düzenli değildir, çoğu zaman dizeler hece sayısı bakımından denkleşmez. Denkleştiği durum ise genellikle destanın ve şiir şeklindeki sözlü gelenek ürünlerinin çoğunun içerik (psikolojik paralelizm, olay ya da olguların paralelliği) ve biçimsel açıdan paralelizm (ritmik-sentaktik paralelizm, cümle öğelerinin, biçimbirimlerin vb. paralelliği) ile ilgilidir. Paralel olarak kurulan cümlelerde paralel öğeler ve paralel sözcük türleri, paralel biçimbirimlerin kullanımı ile hece sayısı denkleşebilmektedir. Paralelizmin olmadığı hecelerde de hece sayısı aynı olabildiği gibi, fazla ya da eksik de olabilmektedir. Aşağıdaki örnekte de görüleceği üzere denkleşmediği durumlar da fazladır. Dolayısıyla hece ölçüsünün düzenli uygulandığından söz edilemez.

Pır dee kızı pılbinçe, (7)

Pır dee kızı sizinminçe, (8)

Çaxsı kıziler pu toyğa, (8)

*Çazanıp, çıltrax kiptiğ kiltirler
(11)*

Çaybañ-çuybañ pas çörçeler. (8)

*Çazancañ kip-azax çox üs alıp,
(10)*

Çonğa çağın kır polbin, (7)

Çon tastında turup körçe. (8)

Hiç kimse bilmiyor

Hiç kimse sezmiyor,

İyi insanlar bu toya,

Süslenip, parlak elbiseyle
gelmişler,

Salına salına geziniyorlar.

Giyinip kuşanacak kıyafeti
olmayan üç alp,

Halkın yakınına sokulmayıp

Halkın uzağında durup
seyrediyor.

Xuban Arığ 1996:28

Destanlarda ahenk aliterasyon, asonans, uyak ve redifler ile sağlanır. Hem dize başı hem de dize sonu uyaklar sıkça bulunur. Bütün Sibiryalı Türk halklarının destanlarında ortak olan bu özellikleri, V.M. Jirmunski, Türk epik geleneğinin temelini oluşturduğunu belirttiği paralelizm ile ilgilendirmiştir (Bkz. Jirmunski 1968). Jirmunski'ye göre psikolojik paralelizm benzer ya da paralel olguların ifadesinde benzer sözcük türleri ile kurulan benzer söz diziminin dizelerde uygulanmasını, aynı sözdiziminin uygulanması da biçimbirimlerin dizinin aynı bölümlerinde tekrarını doğurur, böylece uyak ve redifler de paralel biçimde sağlanmış olur. Özellikle rediflerin varlığı paralelizm olgusu ile ilgilidir. Nitekim destanlar genellikle redifler açısından oldukça zengindir. Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Hakas Türkçesinin söz dizimi kuralları gereği fiil cümlelerinin sonunda bulunduğundan ahenk de çoğu zaman fiile aynı eklerin getirilmesi ile sağlanır.

Aşağıdaki örnekte –p zarf fiil ekinin dize sonlarında tekrarlanması ile redif sağlanmıştır. Ayrıca dikey olarak /a/ ünlüsünün tekrarı ile de asonanslar söz konusudur:

Arıġlanıp-silġlenip,

Altın stolin tartıp,

Azın-suun turġuzıp,

Aylan çöreedġ.

Xan Mirgen uzup, uyġuzı-

Çadġi xanġanda, tur kilip,

Tasxar-isker çör kilip,

Arıġlanıp-silġlenip,

Altın stol kistinde as çip,

Suġ içip odırıbıxan.... (Xan Mirgen, Davletov 2009: 6-7)

Aşağıdaki örnekte ise –A (zarf-fiil eki) *öl çit parğan* [-arak ölüp gitti] rediftir. Xara “kara” sözcüğünden türemiş sözcükler ve /x/ ünsüzü ile başlayan başka sözcükler yardımıyla hem dikey olarak dize başı uyaklanma, hem de 2. dizede yatay uyaklanma söz konusudur. Aynı anda /a/ ünsüzünün de tekrarı söz konusudur.

Xara çirniñ altında

Xarağızınañ ay xarağı

Xarala öl çit parğan.

Köstel sıxxan küin çarığı

*Xızıra öl çit parğan . (Xan Mirgen, Davletov
2009: 91)*

Aşağıdaki örnekte ise ünlülere dayalı olarak ahenk sağlanmıştır. Yatay olarak kalın sıradan geniş yuvarlak ünlünün ve kalın sıradan geniş düz ünlünün dizlerde tekrarı ile aliterasyon yapılmıştır.

Çoon moyınnıĝ pora attıĝ

Altın Tona, Xan Çiçekeyni

Altı azır altın çaçax idip,

Oñ izeebiniñ tübine saldı.

(XaraXusxun, Maynogaşeva 1977: 193)

Hakas kahramanlık destanları mutlaka bir başlangıç formeli ile başlar. Burada dinleyiciler olayların geçtiği yer ve zamandan haberdar edilir. Dinleyici kahraman ve onun günlük çevresi ile tanıştırılır. Örneğin oldukça hacimli bir destan olan Ay Xuucın destanının başlangıç formeli şöyledir

*Çiri pastap pütken soonda,
Çis-pağırlar tabıl turğan tus polğan.
Azırlap axxan suğları
Atığıp kilip axxlapçadadır.
Ax tirektiñ salaaları
Uzunnaan öslep parğan sin polğan.
Atığıp kilip, Xanım Talay,
Abıdılıp kilip axçadadır.*

Yeryüzü en başta oluştuktan sonra,
Bakırların oluştuğu zamandı.
Kollara ayrılarak akan ırmakları
Çağlayarak akmaktadır.
Ak kavak dallarınının
Uzayarak büyüdüğü zamandı.
Çağlayarak gelip Hanım Talay,
Salınarak akmaktadır.
(Ay Huucın, 1997: 62)

Destanın sözlü olarak aktarılması, akılda tutulmasını kolaylaştırıcı hazır kalıplar halindeki düşünce biçimini ve bunun sonucu olarak ortaya çıkan kalıp ifadeleri gerekli kılar (Çobanoğlu 2003: 59). Günün batışı, bahadırın gittiği yol, kahramanın evi, kadın güzelliği gibi durumlar kalıp ifadelerle betimlenir. Örneğin Hakas destanlarında kadının güzelliği ay ve güneş ile karşılaştırarak *aar aylanza ay osxas/ peer aylanza küin osxas*, yani “oraya döndüğünde ay gibi/buraya döndüğünde gün gibi” sözleri ile ifade edilir. Yine kalıp bir biçimde olağanüstü kahraman *“azıraanda adanı pılbes/emışkende iceni pılbes”* yani beslenecek çağında babayı, emzirilecek çağında anayı” bilmeden büyümüştür. Çeşitli duyguların ifadesinde de kalıp ifadeler kullanılır. Örneğin büyük üzüntü ve acı *xarax çazın xan itti/ xarix suun pus itti* “göz yaşını kan etti, burun suyunu buz etti” sözleriyle tarif edilir. Kızgınlık *talay çili tazıbıstır/ tasxıl çili kööbıstır* “deniz gibi taşmış, kaya gibi yükselmiş” sözleriyle ifade edilir. Çabukluk *nuğan xaraxtı asxanca/asxan xaraxtı nuğanca* “kapattığı gözü açıncaya, açtığı gözü kapatıncaya kadar” yani “göz açıp kapayıncaya kadar” sözüyle ifadesini bulur.

Destanın dili günlük dilden oldukça farklıdır, türlü söz sanatları, çok çeşitli abartmalar, metaforlar, karşılaştırmalar, benzetmelerle doludur. Özellikle, öfke, acı vb. duygular oldukça etkili ve abartılı bir biçimde anlatılır. Aşağıdaki örnekte Altın Arıĝ'ın Altın Taycı'ya öfkesi deniz, daĝ, pars, gökgürültüsü ile karşılaştırılarak, denizin taşması, daĝın kabarması, parsın kükremesi, alevlerin yanması, kıvılcım saçılmasına benzetilerek ifade edilmiştir:

Pice kızı Altın Arıĝ.

Talay çili, tazıdır,

Tasxıl çili, köbistir,

İzen tiir ornına,

Paris çili, satrap,

Kügürt çili, küzürep turadır.

İkî xaraĝı xızıl çalınnañ köy turĝandaĝ,

Tapsap turĝan tabızınañ

Ottiĝ xıbm çayıl turĝandaĝ.

(Altın Taycı, Kulagaşeva

1973: 9)

Abla kişi Altın Arıĝ.

Deniz gibi taşmış,

Daĝ gibi kabarmış,

Selam demek yerine

Pars gibi kükreyip

Gök gürültüsü gibi gürler.

Sanki iki gözü kızıl alevle yanıyor,

Seslendiği sesinden

Sanki ateşli kıvılcım yayılıyor.

Özellikle kahramanların dış görünüşlerinde, yaptıkları faaliyetlerin çoğunda abartma görülür. Örneğin *Xuban Ariğ* destanında *Xara Toraattiğ Xara Xan*'ın gözü köze, nefesi aleve benzetilir. Ağzından ve göğsünden çıkan nefesi ak ve gök sis olarak etrafa yayılır. Sırtından boynuna kadar altmış, omzundan boynu elli karıştır.

Körgeŋ xarağı kös osxas,
Tınğan tınızı çalın osxas.
Axsınañ sıxxan tınızı
Ax tuban polıp çayılça,
Köksineñ sıxxan oori
Kök tuman polıp tarapça.
Arğa- moynı alton xaris.
İñni-moynı ilig xaris....

(Xuban Ariğ, 1995: 5)

Gören gözü köz gibi
Soluduğu soluğu alev gibi.
Ağzından çıkan soluğu
Ak sis olup yayılmakta,
Göğsünden çıkan buharı
Gök sis olup yayılmakta.
Sırtından boynu altmış karış.
Omzundan boynu elli karış...”